

УДК 316.342

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, Київ

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО,

доктор соціологічних наук, професор кафедри історії та теорії соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів

Глобальний і локальний діалект наративу про нерівність

Анотація

Зміни в соціально-економічному устрої, предметному оточенні та ритмах повсякденного життя соціумів помітно пришвидшилися на зламі століть. Зсуви, що мають принципове значення, сталися й у самому механізмі відтворення нерівності, а розширене відтворення розшарування в різних країнах і на різних континентах уже не ставиться під сумнів у соціологічній літературі й на форумах учених. Одночасно склалися два основні діалекти в наративах про нерівність — глобальний і локальний. У першому домінують відмінності, а в другому — порівняльні дослідження із використанням достеменно встановлених ознак або їхніх агрегованих індексів, що претендують на “об’єктивність”. У другому, локальному наративі визнається значимість особливої реальності — суб’єктивно сприйнятої нерівності. У статті розглядається співвідношення цих двох наративів. Пропонуються можливі напрями вивчення стану нерівності в Україні.

Ключові слова: *нерівність, стратифікація, глобальне, локальне, відмінності, неоднорідність*

Розмови, дискусії, розповіді про нерівність ніколи не залишали обривів соціологічної уяви. Передусім тому, що вона являє собою деяку соціальну константу, що постійно присутня впродовж усього достеменно встановленого співіснування гомінідів сучасного типу приблизно у 5 тисяч років. Певні висловлення перетворилися на тавтологію, що давно перекочував із наукових публікацій у звичайні підручники, та все одно незмінно (що спантеличує) повертається в академічні статті, від чого й нам не вдалося утриматися попри неабияке артикульоване бажання уникати загальників у формулюваннях і твердженнях.

Соціумові загалом і всім його структурним одиницям без винятку незмінно властива стратифікація: гендер, проста чи складна сім'я, плем'я, етнос, неоднорідна в географічних координатах нація, поселення, групи і категорії населення, класи, організації, інститути, держави, союзи держав. Усі вони можуть бути схарактеризовані через ієрархічні поділи: вище — нижче, багатше — бідніше, сильніше — слабше, наділені правами — безправні, панівні — підпорядковувані, включені — виключені. Вибір дихотомій чи дрібніших ієрархічних ознак великий і не вичерпується переліченими. Бути не просто різними, а нерівними — такою є доля кожного з нас окремо, спільнот, до яких ми належимо, і тих, до яких себе відносимо. Незалежно від мінливості кількісного виявлення феномену нерівності в соціології його взято за екзистенційну константу, непозбутну безумовність.

Та попри все інтерес дослідників до нерівності мінливий і спорадичний. В обрії їхньої уяви тематика і проблематика нерівності періодично актуалізується, зазвичай збігаючись у часі із соціально-економічними та іншими кризами й різного штибу надзвичайними обставинами. Радикальне збурення звичного перебігу та порядку речей є — почасти, звісно — наслідком змін у стані нерівності в конкретних спільнотах, обтяжених, як ведеться, невідворотними соціальними негараздами. Саме так і відбулося в перші два десятиліття поточного століття, коли соціологи на своїх світових і європейських форумах обговорювали проблеми нестабільності, криз, нерівності та їхні соціальні наслідки. Третій конгрес Соціологічної асоціації України, що відбувся 12–13 жовтня 2017 року, також мав схожу тематику — “Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання”. На цьому конгресі В.Бакіров і О.Куценко презентували попередні результати проведеного САУ дослідження численних розшарувань у суспільстві.

Очевидна пульсація значущості стратифікаційної проблематики є похідною від мінливої інтенсивності, швидкості та ускладнюваних механізмів реплікації асиметрій у доступі індивідів і їхніх спільнот до життєво важливих благ і можливостей унаслідок модифікації режимів взаємодії глобальних, локальних, інституціональних, інноваційних чинників, обставин, умов. Нові — разом з перманентно й емерджентно модифіковуваними колишніми — стани ієрархічних порядків потребують релевантно порушених питань і нетривіальних відповідей від дослідників природи соціальності. Питання та відповіді неочевидні, спокуси шаблонності й пастки вихолощених ординарностей численні, а підступи до непідробності й істинності ще й не позначилися. У такій ситуації тралення нових смислів виявляється лишень

обіцянкою, але не гарантією науки, започаткуванням перевірки компетентності дослідника.

Усе стає ще заплутанішим, якщо не виносити за дужки, не абстрагуватися від вигадливої та карколомної гри, взаємних переливів нерівностей і відмінностей. Між суб'єктами нерівностей існує, як відомо, безліч відмінностей. Але у більшості випадків не ясно, які з них, за яких умов і в який спосіб набувають статусу нерівностей. Безумовно, певні ознаки чи якості, раніше невідчутні або несуттєві, іноді перетворюються на щось значливе, на тривожні ба навіть на неприйнятні нерівності, у нових конфігураціях із небаченими раніше напруженнями всередині. Напевно, можливий також і зворотний рух — від нерівностей до відмінностей, процес уодноманітнення. Обопільний метаморфоз, якщо він загалом має місце, практично ще не досліджений. Так, принаймні, нам сьогодні видається.

Ясна річ, науковий пошук обов'язково вдається до спрощень та ідеалізацій. Власне, більшість критичних зауважень на оприлюднювані дослідниками результати націлені саме на це. Подані далі констатації мають своїм джерелом таке спрощення: соціологічний наратив про нерівність чітко розпався на два діалекти — глобальний і локальний. Кожен увиразнився своїми особливостями, можливостями й обмеженнями, не втрачаючи, втім, взаємної співвіднесеності завдяки концептуальному словнику, методам збирання й опрацювання емпіричної інформації, притаманним такій субдисципліні, як соціологія стратифікації та мобільності. Вибору практично немає: ті, хто практикує цю субдисципліну, та її адепти змушені розмовляти “суржиком” — сумішшю двох діалектів, в якій універсальні образи та концепти, неоднозначно контактуючи з локальними реаліями, сприяють формулюванню більш-менш релевантних, місцевої значимості визначень станів і ситуацій [Макеєв, Оксамитная, 2016].

Глобальний діалект наративу про нерівність: компаративний тренд

Аналітичне виокремлення в тому, що фахівці соціально-гуманітарних наук зазвичай іменують “суспільством”, двох планів — одного предметно-речового, інституціонально-організаційного і групового, із face-to-face і віддаленими взаємодіями та комунікаціями, другого віртуального, мережного, невидимого, але не менш реального — за останні два десятиліття стало звичним, але не втратило при цьому загадковості. У цій “другій реальності”, як її можна назвати, спілкуються, розважаються або, приміром, повідомляють про свою присутність, цілком за Гофманом презентують себе іншим. Але разом — емоційно реагують на події, товаришують, сваряться, виказуючи преференції та схильності, залишаючи індивідуалізовані цифрові сліди та свідчення і дозволяючи зацікавленим рекламодавцям і політичним консультантам створювати архіви персональних даних.

Крім того, там архіви знань і новин, там заробляють і шукають роботу, розплачуються, купують, там є свої гроші (криптовалюти), а наші “живі” гроші почасти перемістилися туди ж, залишивши нам поручительство у вигляді платіжних карток. Через інет прилучають до просвіти і вводять в

оману, мобілізують до дії на засадах солідарності чи непримиренного розбрату. Там складаються і розпадаються онлайн-взаємодії та онлайн-спільноти, формуються ієрархічні порядки на всіляких засадах, що вимагає створення специфічних концептів і програмних методів збирання, аналізу і презентації даних [Дудина, 2016; Печенкин, Зайонц, 2011; Рыков, Нагорный, 2017; Скокова, 2017; Шабашев, Щербакова, 2016; Kaigam et al., 2012; Dunbar et al., 2015]. Утім, в онлайн-дослідженнях проблем поки більше, ніж отриманих достовірних результатів [Девятко, 2012; Корытникова, 2015].

Коли говорять, ніби в мережі “є все”, то констатується фактичне подвоєння нашого звичного світу. Причому сполучність обох планів, реальностей, світів безпрецедентна: дія у “віртуальному” має іноді моментальні ефекти в “реальному”. Про збої у платіжних системах, виробничих циклах, схемах управління рухом на всіх видах транспорту тощо у традиційних і нових медіа нині повідомляють куди частіше, ніж про природні катаклізми. Інакше кажучи, небачено розширилися можливості індивідів і їхніх спільнот (хакери, якісь “кібервійська” у спеціальних інституціях при розвідувальних органах і органах безпеки) шкодити собі всім цим залежно від міри причетності до цифрових технологій та оснащеності ними. І справді, в інеті грабують, вчиняють злочини, за які судять і запроторюють у заслання вже в реальному світі, в ньому влаштовують диверсії та ведуться війни. Загалом вигоди й переваги від творчого потенціалу всесвітнього павутиння суттєві, але супроводжуються — мабуть, в не менших масштабах — усіякими руйнівними ефектами.

Звідси випливає, що не тільки евентуально, а й насправді відношення двох планів “суспільства” дотепер асиметричні. Нерівність, як і багато чого іншого, побутує і є відчутнішою у звичному світі. А бажання скласти коректне уявлення про те, якою мірою, наскільки явно і для кого саме воно є присутнім в інеті, хоча й потрапило в дослідницькі плани, але доречні, відповідні предметові спостережень методи та прийоми перебувають вочевидь у стадії планування та конструювання; ілюзія рівності у віртуальній реальності все ще досить переконлива. Мабуть, лише теми цифрового розриву (digital divide), онлайн-спільнот і соціального капіталу мають наразі міцну і тривалу історію розгляду й аналізу [Рыков, Нагорный, 2017: с. 372–377].

Упевнено можна говорити про два феномени: про “занесення” реальних нерівностей в інет, коли освіченіші частіше і довше перебувають у мережі, а також про існування там нестабільних ієрархій популярності або авторитету, що фіксуються всілякими лічильниками відвідувань, запитів, згадувань. Менш упевнено — про формування деякого різновиду “громадянства” з якимись внутрішніми диференціаціями, про космополітичну утопію без “батьківщини”, але з твердою прихильністю до брэнда, можна навіть — про еволюцію в напрямі якоїсь колективності із символічними чи іншого штибу кордонами спільного існування (співприсутності), що імітує і нагадує “державу”.

Цифрові технології та соціальні медіа — чи не найбільш бездоганні герої глобальних трендів. А на пам’яті нинішніх поколінь безумовно глобальним став капіталізм, котрий, якщо довіритися Л.Болтанські та Е.К’япелло з їхнім описом “нового духу капіталізму”, почувається набагато краще,

ніж те, що ми називаємо “суспільством”. Йому вдається процвітати, а на долю суспільства залишається деградація. Але незалежно від того, так це чи ні (думки з цього приводу настільки радикально різняться, що Т.Пікетті вважає такі суперечки діалогом глухих [Piketti, 2014: р. 3]), а капіталізм залишається домінантним продуцентом нерівності. Причому головною вважають і визнають нерівність за доходом і за майном, з якими чи то причинно-наслідковими, чи то кореляційними відношеннями пов’язані життєво важливі сфери повсякденного життя. Іншими словами, стратифікація заробітних плат різних категорій і професій зайнятих — доволі простий показник, що використовується як незалежна змінна в соціально-економічних і політологічних дослідженнях і підводить матеріальний фундамент під комплекс соціальних взаємодій.

У кількох публікаціях останнього часу основні тренди розширеного відтворення нерівності та її соціальних ефектів розглядаються найгрунтовніше [Wilkinson, Pickett, 2010; Piketti, 2014; Пикетти, 2015; Стиглиц, 2015; Стиглиц, 2016]. Деякі припущення і твердження видаються особливо важливими (утім, далі їх перелічено не за значимістю). По-перше, нерівність у доходах і споживанні може бути і є насправді дуже великою як у багатих країнах (приміром, США), так і в бідних. І навпаки, рівність може бути цілком відчутною як у багатих країнах, так і в бідних. По-друге, у розширеному або звуженому відтворенні нерівності беруть участь економіка і держава (два головні інститути), тож економічна нерівність незмінно сусідить чи опосередковується політичною нерівністю [Стиглиц, 2015: с. 17; Piketti, 2014: р. 471–493]. Звідси випливає, що варто остаточно розстатися з тією ілюзією, що ринок і зростання виробництва самі по собі відрегулюють різочі дисбаланси в добробуті між 1% і 99% населення — великий розрив, такою є констатація, винесена у назву книги Дж.Стигліца [Стиглиц, 2016].

По-третє, еволюція капіталізму ґрунтовно документована економічною статистикою, а дослідники визнають її достовірною, коли будують графіки і динамічні ряди. Як це зроблено в доповіді Національного бюро економічних досліджень (NBER) на підставі даних World Wealth and Income Database (WID.world), там же викладено стисло історію створення бази даних [Alvaredo et al., 2017]. По-четверте, у глобальному наративі про нерівність переважає компаративний тренд у просторі-часі спільного життя країн і народів. У часі відстежуються різноманітні стани капіталізму [Piketti, 2014], а також порівнюються різні країни за нерівністю доходу, тоді як динаміка нерівності залежить від специфіки соціальної політики та своєрідності інститутів різних суспільств у національних кордонах. По-п’яте, із нерівністю більш-менш чутливо і тісно пов’язана низка проблем, список яких хоча й не встановлено остаточно, але він цілком доступний для огляду, не спростовується, придатний для порівняння різних країн і характеризує якість життя в широкому розумінні. Так, у праці Р.Вілкінсона і К.Пікет їх дев’ять: рівень довіри, психічні розлади (тривога, стреси, наркоманія та алкоголізм), очікувана тривалість життя і смертність немовлят, зайва вага (ожиріння), успішність дітей у школі, материнство неповнолітніх, убивства, частка ув’язнених, соціальна мобільність [Wilkinson, Pickett, 2010: р. 19].

По-шесте, нерівність, а не бідність визнають, принаймні в розвинених країнах, серйозною соціальною вадою, тим, що стає модусом нашого духу, зводиться на рівень духу незалежно від актуального соціального стану (як це прочитується в назві книги згаданих авторів — Spirit level) і що різноманітними шляхами проникає під шкіру, формуючи певні емоційні стани (сором, заздрість, сум'яття) [Wilkinson, Pickett, 2010: p. 31–72]. По-сьоме, скорочення наявної нерівності тут і тепер виявляється внеском у майбутнє, у ліпшу якість життя наступних поколінь, в оздоровлення індивідуального і спільного життя в рамках національних держав.

С.Гелфорд і М.Севідж певні, що праці Т.Пікетті, Р.Вілкінсона і К.Пікет окреслили перехід до нового модусу соціального аналізу, до того, що вони називають “симфонічною соціальною наукою”. Її відмітними рисами є використання великих колекцій різномірної, зібраної з різних джерел інформації та візуалізація — наочна аргументація не таблицями, а графіками і картинками — кореляцій між доходом і численними соціальними проблемами, що їх виявляють різними методами. Так із тем і варіацій утворюються симфонічні й панорамні твори, що бентежать уяву і глибоко вражають. Саме така наука найбільш підготовлена до цифрової доби, до світу Big Data, де, буцімто, “цифри говорять самі за себе”. І майбутнє соціології зумовлене мірою включення в процеси агрегації і класифікації великих масивів даних [Halford, Savage, 2017].

У глобальному наративі про нерівність безумовно панують економісти, ба більше — Р.Вілкінсон і К.Пікет за фахом епідеміологи (звідси підвищений інтерес до проблем здоров'я). Монографія “Spirit Level” вийшла друком трьома виданнями з 2009 до 2011 року, і до 2012 року було продано 150 тисяч примірників. Вона викликала безліч відгуків і критичних зауважень, про які найпростіше дізнатися в англійському сегменті Вікіпедії, набравши у пошуковому рядку назву книги. Натомість голос соціологів лунає тихіше, не викликаючи подібного суспільного резонансу. Їхні компаративні пошуки ґрунтуються на вибіркових кількісних опитуваннях, яким, схоже, довіряють менше, ніж даним статистики, тож напевно, тому їх так насторожено сприймають і журналісти, і політики.

Нічого подібного до громадської реакції на публікацію епідеміологів, а також на книги Т.Пікетті або Дж.Стигліца соціологам не світило. Проте їм знайомий глобальний діалект наративу про нерівність. XVIII конгрес Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) 2014 року мав за тему “Стикаючись з нерівним світом: виклики глобальній соціології” і відзначив видатні досягнення І.Валерстайна у вивченні глобалізованих нерівностей. За підсумками конгресу в статті в “Социологических исследованиях” С.Кравченко вирізнув 15 “нових реалій глобальних нерівностей” [Кравченко, 2015]. Там ішлося як про “нові нерівності”, такі як ризики, вразливість, відсутність безпеки, так і про “нові реалії” уже відомих — вони ніби набули нової свіжості та глибини, ускладнилися й стали більш серйозними. Інтервенції тих і тих у життя людей і країн, що погіршують якість цього життя, стало важче переносити. А І.Терборн у назві презентованої на конгресі книги був ще жорсткішим. Як і личить істинному марксистові, він категоричний: нерівність не просто заважає нам жити, утворене нерівностями поле нас

убиває, що стосується впливу на здоров'я і тривалість життя [Therborn, 2013].

Утім, методики спостереження за станом і динамікою нерівностей залишаються традиційними. Д.Голдторп у відгуку на працю Р.Вілкінсона і К.Пікет указував на те, що із соціологічної точки зору не дохід, а клас є незалежною змінною, доречною в аналізі нерівності в доступі і володінні соціально й індивідуально значимими благами [Goldthorpe, 2010]. Але це, знову ж таки, не заважає використовувати в публікаціях показник доходу або коефіцієнт Джині, так само як і менш популярні підстави репрезентації нерівності у вигляді соціально-економічного індексу (SEI) і шкали престижу Д.Треймана. Саме класові схеми використовують в Європейському соціальному дослідженні (ESS), що проводиться від 2001 року кожні два роки й у п'яти хвилях якого була присутня Україна. Особливості побудови там класових схем і перекодування одних в інші докладно розглянуто у вітчизняних публікаціях О.Симончук [Симончук, 2007].

Д.Голдторп, Е.О.Райт, Г.Еспін-Андерсен — соціологи із самоідентифікації та зовнішньої ідентифікації, головні дизайнери класових схем — явно чи за умовчанням виходять з того самого засновку про капіталізм як головного дизайнера і розроблювача стратифікаційних порядків, із чого випливає, що вирішальним в аналізі нерівності виявляється становище індивіда на ринку/ринках зайнятості. Тобто емпірично зорієнтований соціолог, який приймає цей засновок, свідомо, як вони вважають, абстрагується від визнання ролі у відтворенні значимих відмінностей соціального походження або того, що називають культурним і соціальним капіталом. Багато соціологів опираються такому обмеженню, і їх так багато, що їхні праці варті окремого розгляду. Згадаймо спершу працю С.Волбі, що аргументує необхідність у контексті глобалізації розглядати нерівність у вигляді кінцевого продукту різноманітних чинників — як множинну, взаємозалежну (intersectionality) нерівність [Walby, 2009]. Залишається, щоправда, неясним, як таку складну нерівність вивчати емпірично, наявними в нашому розпорядженні методами та методиками.

У цьому десятилітті в Англії, країні із традиційно постійною увагою до проблем соціального розшарування, інтернаціональний колектив соціологів операціоналізував теорію капіталів, створивши необхідні методичні передумови репрезентативного кількісного обстеження, що дає змогу фіксувати і подавати обґрунтовану соціально-класову карту в межах національної держави. У 2011 році на замовлення ВВС було здійснено емпіричний етап дослідження, а на самому початку 2013 року в часопису "Sociology" дев'ять авторів — що дуже незвичайно для соціологічних статей — опублікували перші результати опрацювання даних у статті "Нова модель соціальних класів? Результати експериментального дослідження класу у Великій Британії на замовлення ВВС" [Savage et al., 2013]. Знак запитання після першого речення в назві статті — це і знак застереження, і референт сумнівів та очікувань авторів: чи є модель воістину новою і як її сприйматимуть наукові спільноти, що здійснюють аналіз соціальних структур і стратифікації, — визнаватимуть або ж модель так і залишиться "локальним" експериментом?

Однак прийняття нового в науці — процес непростий і тривалий, і суспільні науки тут не виняток. Утім, вочевидь ліміт на новачії в дослідженні розшарування не вичерпаний, у порівняльних дослідженнях, як і раніше, застосовуватиметься класова схема в її різноманітних модифікаціях. На початку жовтня 2017 року на сайті бібліографії ESS (www.europeansocialsurvey.org/bibliography/) було чимало книг і статей у часописах і збірниках, в яких зіставляються дані європейських країн. Серед них знайшлося 246, відібраних пошуковою системою сайта після введення слова “inequality”. Сюжети обмежені тематичними змінними блоками, що репрезентують головні соціальні проблеми сучасної Європи: перспективи демократії, права і свободи, цінності, добробут, політична участь, довіра, робота, здоров'я, щастя, тривога, стреси. У загальній бібліографії перелічено 10 українських публікацій, але відсутня колективна монографія 2007 року, підготовлена співробітниками Інституту соціології НАН України і факультету соціології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка [Украинское общество, 2007].

Класова схема використовується й у щорічному Міжнародному проекті соціального дослідження (ISSP). Модуль “Соціальна нерівність” був присутній в опитуваннях 1987, 1992, 1999 і 2009 років, причому щороку модуль частково оновлювали. У ньому містяться запитання про установки щодо нерівності, оцінки справедливості оплати праці, легітимності нерівності, значення сім'ї у службовій кар'єрі й досягненні життєвого успіху, конфліктності в суспільстві. Групою міжнародних авторів підготовлено і видано книгу про те, як громадяни бачать і оцінюють нерівність у різних країнах: соціальну мобільність, сприйняття механізмів генерації нерівності, ставлення до безробіття і розподілу доходів [Edlund et al., 2017]. У 2009 році Україна брала участь в опитуванні, дані якого опубліковано [Бабенко, 2009; Макеев, Малиш, 2012]. Отут і з'ясувалося, що українці вважають нерівність у країні набагато глибшою, ніж населення переважної більшості країн, які беруть участь у проекті ISSP. Наступну хвилю модуля заплановано на 2019 рік, у ній бажано було б взяти участь для ідентифікації становища країни на глобальному рівні і динаміки оцінок розшарування, однак ані Академія наук, ані Міністерство освіти і науки таких коштів не мають.

Обидва проекти — ESS і ISSP — спрямовані на встановлення та опис суб'єктивної реальності нерівності. Очевидно, що сприйняття розшарування в суспільстві здатне помітно відрізнятись від того, що можна іменувати “реальним розшаруванням”. Щодо останнього практично нічого незрозуміло: в соціології відсутні засоби його фіксації, тож до неї марно звертатися із запитаннями такого роду. Замість цього фахівці даної дисципліни в названих проектах виходять з того, що уявлення про нерівність, незалежно від того, наскільки воно “точне” стосовно “реальності”, мотивує і спонукає до реакції. Інакше кажучи, сформовані та висловлювані респондентами думки й уявлення вражають, засмучують, дратують, волають до оцінок і колективної або індивідуальної дії так само наполегливо, як нібито “слухні і правильні”, неначе такі у принципі можливі. Отут починає діяти локальний діалект нарративу про нерівність.

Локальний діалект наративу про нерівність: панування ситуації та завіси непрозорості

Два спостереження твердо переводять розмову про стратифікацію в реєстр локальності. Понад те: вони вимагають такого переналагодження дослідницької оптики, за якого у фокусі опинялося б топічне (місцеве). Насамперед, дані модуля “Соціальна нерівність” проекту ISSP виявляють неабияке розмаїття сприйняття розшарування респондентами різних країн. Апеляція до “реальності” тут мало що прояснює, хоч би якими показниками користуватися. Тим самим піддається сумніву вельми поширена в суспільствознавстві констатація, згідно з якою індивідам властиве розвинене “відчуття місця”, деяка здатність більш-менш надійно і коректно розміщати себе в системі соціально диференційованих координат.

У випадку з нерівністю щось не спрацьовує. Індивіди посідають позиції на ринках праці/зайнятості; за застосовуваними алгоритмами ці позиції зводяться у класові позиції в проектах ESS та ISSP. Але навіть у західних країнах зі схожим рівнем добробуту об’єднані в одні класи індивіди по-різному оцінюють глибину і значення соціального розшарування. З одного, начебто, ракурсу вони бачать і відтворюють у своїх відповідях на запитання анкети різні суспільно значимі пейзажі. Виходить, у гру сприйняття і репрезентації вступили і визначають її перебіг якісь впливові чинники та стани, не розпізнавані інструментарієм кількісного опитування.

Серед дослідників нерівності нема розбіжностей у діагностиці найважливішого чинника — це почуття справедливості/несправедливості. Достатньо поглянути, наскільки часто ці слова трапляються у перелічених вище книгах про капіталізм і нерівність. Разом із тим ніхто не візьметься, позаяк цього не можна виконати, скласти баланс справедливої нерівності та несправедливої нерівності, а наявні теорії справедливості тут не допомагають. Річ ще й у тому, що індивіди у своїх оцінках керуються “повсякденною ідеологією справедливості”, як сказала б І.Попова, що формується під впливом минулого досвіду й актуальної життєвої ситуації, про диференціацію якої серед різних категорій населення достеменно можна дізнатися з даних, отримуваних із застосуванням того самого модуля ISSP. До того ж констатація глибокої нерівності, як у випадку України, означає також визнання соціально-політичної та соціально-економічної системи загалом несправедливою.

Друге спостереження підтверджує перше: індивіди, які належать до різних класів, виокремлених за відомими критеріями, найбільш масово відносять себе до середнього класу, а не до вищого чи до робітничого. І причина тут не тільки у відмінностях експертної (запропонованої фахівцями) і непрофесійної (використовуваної громадянами) класифікацій. С.Ірвін, застосувавши в якісному аналізі непрофесійного сприйняття соціальної нерівності деякі картинки з модуля ISSP, показала, як бачення з перспективи конкретної позиції структурних диспропорцій і опис їх істотно коригуються життєвим досвідом подолання пов’язуваних з феноменами ексклюзії, обмежень, несправедливості в розподілі шансів і можливостей, розриву між багатими і бідними [Irvin, 2016].

У 2016 році американська асоціація політичної науки (APSA) визнала найліпшим дослідженням, представленим на її конгресі, статтю В.Гімпельсона і Д.Трейсмана “Хибно сприймана нерівність” [Gimpelson, Treisman, 2015]. Автори всерйоз переконані, що економічна нерівність, виявлена через складне опрацювання даних обстеження домогосподарств, є правильною, тоді як уявлення про неї — хибним; таким є висновок їхнього докладного аналізу порівняльної емпіричної інформації проекту ISSP. Він сумнівний, але деякі наслідки вочевиднились. Передовсім для коректної інтерпретації глобальних порівняльних матеріалів необхідно брати до уваги особливості локальних соціально-культурних та економічних обставин. Інший наслідок точно сформульований в одному із повідомлень про нагороду APSA — не так важливо, якою є нерівність у країні, важливо, як люди її бачать.

Назагал знаки і свідчення ієрархічних структур зчитуються індивідами з перспективи їхніх минулих і повсякденних життєвих умов, у яких позиція на ринках зайнятості — лишень одна зі складових. У соціології та соціальній психології визнають цінність, ба навіть домінування ситуації (ситуаціонізму, перебування в ситуаціях і пам’яті про минулі історії, в які індивіди втягувалися не за своєю волею і які конструювали ініціативно) у поясненні особистих настанов, преференцій і намірів діяти (стислий огляд літератури див.: [Стан сингулярності, 2017: с. 37–41]). Якщо уявлення про нерівність мають статус реальності, що підлягає самостійному дослідженню, то необхідно усвідомлювати обмеження, що накладаються конкретним станом справ у країні й зовнішніми умовами існування особистості та емоційними реакціями на них.

В Україні ситуація із соціальною нерівністю прихована за завісою непрозорості. Якщо мати на увазі статистичні дані про доходи та добробут, якими заведено оперувати в економічних дослідженнях, то неможливо сформулювати релевантні висловлення про так звану “об’єктивну ситуацію соціального розшарування”. Обґрунтування цього твердження почнемо з повідомлення, поширеного УНІАН 27 квітня 2017 року (мова оригіналу, цитується газета, що належить до “якісної” преси):

“Індекс нерівності: Україна стала лідером среди стран с наименьшим разрывом между бедными и богатыми (инфографика). Впрочем, если не сосредоточиваться исключительно на финансовом неравенстве, а оценивать и уровень жизни, то результат будет отличаться.

Оценка неравенства далеко не однозначна, если не сосредотачиваться исключительно на финансовом неравенстве. Украина возглавила рейтинг стран, в которых фиксируется наименьший разрыв между бедными и богатыми гражданами. Такие результаты исследования “Индекса неравенства”, сообщает The Guardian. В частности, исследование проходило в 140 странах мира и включало в себя два показателя степени расслоения общества — Коэффициент Джини и Коэффициент Пальма. Коэффициент Джини — наиболее используемый показатель неравенства, который учитывает распределение доходов страны, где 0 представляет собой полное равенство и 100 общее неравенство. Следовательно, используя последние данные Всемирного банка, исследователи определили, что Южная Африка, Намибия и Гаити являются одними из самых неравных стран с точки зрения распределения доходов. В то

же время, Украину, Словению и Норвегию относят к наиболее равноправным нациям в мире. В то же время, как отмечает издание, коэффициент Пальма является альтернативой коэффициенту Джини, сосредоточивает внимание на растущей пропасти между богатыми и бедными в обществе. Согласно исследованиям, Украина снова в лидерах. Однако в издании отмечается, что оценка неравенства далеко не однозначна, если не сосредоточиваться исключительно на финансовом неравенстве, а оценивать и уровень жизни, то результат будет отличаться. Например, по результатам Всемирного доклада о счастье 2017 (World Happiness Report 2017), основанном на показателях ВВП на душу населения, уровне социальной поддержки, ожидаемой продолжительности жизни, свободе граждан принимать жизненно важные решения, щедрости и отношению к коррупции, Украина занимает 132-е место из 155”.

Парадокс у тому, що обидві альтернативні констатації — найбільш рівні vs найбільш нерівні — варто визнати достовірними. Перша відбиває актуальний стан вітчизняної статистики, що не містить звітів про доходи найбільш високооплачуваних категорій громадян. Вона навіть не лукавить, вона просто не знає. Аналогічна ситуація в Росії. У доповіді Національному бюро економічних досліджень (NBER) про нерівність у цій країні Т.Пікетті зі співавторами нарікає на неповноту первинних даних і фінансову непрозорість. Відтак графіки порівняння з іншими країнами будувати можна, але доводиться визнавати вихідні дані незадовільними [Novokmet, Piketti, Zucman, 2017: р. 40]. Тим часом у розвинених країнах у відкритому доступі відомості про оплату праці виконавчих директорів найбільших компаній і корпорацій, що дає змогу оцінювати розриви в добробуті між тими ж виконавчими директорами і вчителями, слюсарями, водіями трамваїв і професорами університетів, а також відстежувати динаміку таких розривів.

Крім того, значна частина української економіки, а отже, й доходів населення, перебуває в “тіні”. Але якщо масштаби тіньової економіки піддаються оцінюванню якимись непрямими показниками, то про доходи цього сказати не можна. Опитувальними методами справі не допомогти: у проектах ESS і ISSP містяться запитання про заробітні плати, але респонденти в більшості країн дружно на них не відповідають. У семи хвилях європейського дослідження в середньому про дохід повідомили 4% респондентів. Показник виправляється інформацією з України — і в міжнародних обстеженнях, і в моніторингу Інституту соціології НАН України не відповідають на запитання про доходи 20–25% громадян. Проте рівень повідомлених сум і незначний, і применшується: влітку 2017 року заявлена опитаними середня зарплата становила 3265 гривень. За підрахунками Держкомстату у січні 2016 року усереднений зарбіток українців дорівнював 4362 гривні, а в червні 2017 року, після підвищення з першого січня мінімальної зарплати вдвічі фігурує цифра у 7360 гривень. Цілком імовірно, що респонденти насправді применшують доходи в ситуації опитування, як не можна виключати й того, що реальні виплати відрізняються від декларованих суб’єктами господарювання.

Якщо не надто перейматися запитуванням про “тіньові” доходи, то найбільш докладна оцінка економічної нерівності, вимірюваної доходами та витратами домогосподарств, у зіставленні зі сталим зростанням економіки України в нульові роки нового століття міститься в колективній монографії за редакцією Е.Лібанової [Нерівність в Україні, 2012]. Навіть після доступного уточнення вихідних даних середнє значення коефіцієнта Джині за сукупними витратами у 2011 році становило 27,7 (витрати дещо перевищують доходи — тенденція, властива всьому періоду незалежності країни), що слід трактувати як помірну нерівність. До того ж коефіцієнт є меншим у сільській місцевості й однаковим для великих і малих міст [Нерівність в Україні, 2012: с. 238]. Після подій 2013–2014 років і війни на Сході країни подібні оцінки підлягають перегляду.

Друга констатація в повідомленні УНІАН — Україна належить до числа країн із найбільшою нерівністю — також справедлива. Адже тут дані про доходи доповнені інформацією, отриманою в опитуваннях. Оскільки на матеріалах ISSP продемонстровано, що наші співвітчизники вважають дуже високим рівень нерівності в країні, остільки сумарний індекс розміщує Україну в самому кінці ієрархічного списку. Стосовно суб’єктивно сприйнятої нерівності неправильно запитувати, перебільшують чи применшують громадяни наявну нерівність. Саме тому, що неможливо зафіксувати “об’єктивний” стан розшарування. А комбінація того, що умовно є сенс називати “об’єктивним”, із тим, що є “суб’єктивним”, постає в химерно-асиметричному вигляді.

Проте соціологічний локальний нарратив про стратифікацію і міру стратифікованості суспільства потребує розвитку й концептуального збагачення. Тут можна спиратися на концептуальні напрацювання і досвід емпіричних пошуків, наявний у вітчизняній літературі [Коваліско, 2008; Макєєв, Домаранская, 2014]. А починати варто з визначення вихідних обставин, що спонукають до подальших досліджень. В Україні вони незвичайні й у першому наближенні про них можна сказати таке.

Ціни на більшість товарів та послуг у країні приблизно на 15–40% нижчі, ніж у наших західних сусідів (Угорщина, Польща, Чехія — за оцінками громадян на сайті www.pubeo.com). Лише один товар — робоча сила — за офіційними даними коштує у 3–5 разів дешевше. Як тоді можливо, що за володінням побутовими приладами, одягом й іншим наші громадяни від них практично не відрізняються, а дорогих автомобілів у центрі Києва і будь-якого обласного центру помітно більше, ніж у Будапешті, Варшаві чи Празі? І, друге, чому українці набагато радикальніші за своїх сусідів в оцінюванні міри стратифікованості суспільства?

Розчаклуванню (за М.Вебером, це соціологічна операція правильного запитування і пошуку аргументованих відповідей) такий стан справ і підлягає. Або, по-іншому, розширення локального діалекту можливе за рахунок тенденцій, що увиразнилися в глобальному: його “симфонізація”, коректна комбінація даних із різних джерел і візуалізація отримуваних результатів. Мається на увазі, власне кажучи, вихід за межі звичного репертуару вивчення стратифікації. До того ж сам локальний діалект наративу про нерівність має низку самостійних координат — країна в цілому в європейському або

світовому контексті, регіони країни (Захід, Схід, Центр, Південь, Північ), типи поселень (міста різних розмірів і сільські населені пункти), зрештою схожі життєві ситуації. І тоді перелік деяких сюжетів майбутніх досліджень бачиться нам таким:

- уявлення про нерівність населення України у глобальному порівняльному контексті, що передбачає участь у проєкті ISSP;
- оцінювання поточної соціально-економічної ситуації в країні та її впливу на процеси соціального розшарування;
- яким чином держава як соціальний інститут стратифікує громадян понад звичайними соціальними відмінностями, відзначає їхні заслуги, надає пільги, привілеї, послаблення;
- у фокус дослідницького інтересу варто б поміщати не так з'ясування кількісної оцінки нерівності, як виявлення механізму перерозподілу тіньових і неофіційних доходів (незареєстрована зайнятість, зарплата в “конвертах”, корупція, робота за кордоном). Цей механізм фактично й формує добробут громадян. Хоча деякі його деталі та складові практично недоступні для емпіричного вивчення, концептуальні уявлення про них все одно є сенс випрацювати. Небезпідставним бачиться припущення про те, що саме такий механізм збуджує гостре почуття несправедливості того, що відбувається у сфері праці та її винагороди і що стосується якості життя загалом;
- фіксація, опис і подання відмінностей в оцінках нерівності в інституціональних, регіональних, поселенських та ситуаційних координатах.

* * *

У розділі “Що таке реальність” у книзі С.Гокінга “Вищий задум” наводиться така історія: “В італійському місті Монца кілька років тому муніципальна рада заборонила жителям тримати золотих рибок у шароподібних акваріумах. Ініціатор цього кроку пояснив заборону тим, що тримати рибку в судині із вигнутими стінками жорстоко, адже, дивлячись назовні, рибка бачить спотворену картину реальності”. А потім у розділі наведено шерек переконливих аргументів на обґрунтування тези про те, що наука являє собою високою мірою мудрий спосіб продукування “спотворених картин реальності”. У разі з нерівністю — спотвореною в тому сенсі, що в соціологічній перспективі досліджуваній об'єкт “чутливо-надчутливий”, а його численні компоненти не піддаються кількісному вимірюванню. До того ж застосовувані способи дослідження настільки недосконалі, що дають змогу уловлювати лишень контури відмінних один від одного і внутрішньо неоднорідних елементів класифікації. Вибудовані часові ряди викликають сумнів, а самим елементам зовсім не просто дати правильні імена, якщо такі взагалі існують. Переконливість отримуваних групувань вочевидь позитивно корелює з ускладненням комбінаторики процедур ідентифікації множин, іменованих класами нерівностей, верствами, стратифікованими порядками. І негативно — з і далі застосовуваними немінучими спрощеннями глобальних і локальних гетерохронотопій (реальностей), спричинюваними дослідницькими процедурами та операціями.

Джерела

Бабенко С. Соціальна нерівність в оцінках населення України (за результатами міжнародного дослідження ISSP 2009 року / Бабенко С.; за ред. О. Іващенко. — К.: Ін-т соціології НАНУ; Київ. міжнар. ін-т соціології; Ін-т політики; центр “Соціальні індикатори”, 2009. — 44 с.

Девятко И.Ф. Инструментарий онлайн-исследований: попытка каталогизации / И.Ф. Девятко // Онлайн исследования в России 3.0 / под ред. А.В. Шашкина, И.Ф. Девятко, С.Г. Давыдова. — М.: Кодекс, 2012. — С. 17–30.

Дудина В.И. Цифровые данные — потенциал развития социологического знания / В.И. Дудина // Социологические исследования. — 2016. — № 9. — С. 21–30.

Коваліско Н. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Наталія Коваліско. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2008. — 237 с.

Корытничкова Н.В. Online big data как источник аналитической информации в онлайн-исследованиях / Н.В. Корытничкова // Социологические исследования. — 2015. — № 8. — С. 14–24.

Кравченко С.А. Мосты, соединяющие возможные расколы социологии ради более равного мира / С.А. Кравченко // Социологические исследования. — 2015. — № 2. — С. 29–38.

Макеев С. Введение: определять состояние и давать ему имя / Сергей Макеев, Светлана Оксамитная // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2016. — № 4. — С. 201–210.

Макеев С. Стратифицированно-дифференцированная структура городского населения Украины / Сергей Макеев, Анна Домаранская // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2014. — № 4. — С. 42–65.

Макеев С. Уявлення громадян України про соціальну нерівність: глобальна перспектива / Сергій Макеєв, Ліна Малиш // Українське суспільство 1991–2012. Соціологічний моніторинг. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2012. — С. 204–209.

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ, 2012. — 404 с.

Печенкин В.В. Сетевые методы исследования виртуальных сообществ / Виталий Владимирович Печенкин, Владимир Владимирович Зайонц // Теория и практика общественного развития. — 2011. — № 5. — С. 71–75.

Пикетти Т. Капитализм в XXI веке / Томас Пикетти. — М.: Ад Маргинем Пресс, 2015. — 592 с.

Рыков Ю. Область интернет-исследований в социальных науках / Юрий Рыков, Олег Нагорный // Социологическое обозрение. — 2017. — Т. 16, № 3. — С. 366–408.

Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи и С. Макеева. — К.: Ін-т соціології НАНУ; Харьков. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2007. — С. 33–104.

Скокова Л. Участь у мережево-цифровій культурі в Україні: порівняльна динаміка / Людмила Скокова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2017. — № 1. — С. 145–163.

Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / за ред. С. Макеєва і С. Оксамитної. — К.: Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”, 2017. — 180 с.

Стиглиц Д. Великое разделение. Неравенство в обществе или что делать оставшимся 99% населения? / Джозеф Стиглиц. — М.: Эксмо, 2016. — 480 с.

Стиглиц Д. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему / Джозеф Стиглиц. — М.: Эксмо, 2015. — 512 с.

Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи и С. Макеева. — К.: Ін-т соціології НАНУ; Харьков. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2007. — 273 с.

Шабашев В.А. Тенденции цифрового равенства/неравенства в современном мире / В.А. Шабашев, Л.Н. Щербакова // Социологические исследования. — 2016. — № 9. — С. 3–12.

Alvaredo F. Global Inequality Dynamics: New Findings from WID.world [Electronic resource] : NBER Working Paper No. 23119, February 2017 / Facundo Alvaredo, Lucas Chancel, Thomas Piketty, Emmanuel Saez, and Gabriel Zucman. — Access mode : <http://www.nber.org/papers/w23119>.

Dunbar R.I.V. The structure of online social networks mirrors those in the offline world / R.I.V. Dunbar, V. Arnaboldi, V. Conti, A. Passarella // *Social Networks*. — 2015. — Vol. 43, Oct. — P. 39–47.

Edlund J. Social Inequality in the Eyes of the Public: A Collection of Analyses Based on ISSP Data 1987–2009 / Jonas Edlund, Insa Bechert & Markus Quandt. — Koln : GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences, 2017. — 138 p.

Gimpelson V. Misperceiving Inequality [Electronic resource] : NBER Working Paper Series, Working Paper No. 21174, May 2015 / Vladimir Gimpelson, Daniel Treisman. — 61 p. — Access mode : <http://www.nber.org/papers/w21174>.

Goldthorpe J. Analysing social inequality: A critique of two recent contributions from economics and epidemiology / John Goldthorpe // *European Sociological Review*. — 2010. — Vol. 26, No. 6. — P. 731–744.

Halford S. Speaking Sociologically with Big Data: Symphonic Social Science and the Future for Big Data Research / Susan Halford, Mike Savage // *Sociology*. — 2017. — (First Published June 2. Reprints and permissions: sagepub.co.uk/journalsPermissions.nav DOI: 10.1177/0038038517698639).

Irwin S. Lay Perceptions of Inequality and Social Structure / Sarah Irwin // *Sociology*. — (First published 23 august 2016. The Author(s) 2016. Reprints and permissions: sagepub.co.uk/journalsPermissions.nav DOI: 10.1177/0038038516661264 soc.sagepub.com).

Kairam S.R. The life and death of online groups: Predicting group growth and longevity / S.R. Kairam, D.J. Wang, J. Leskovec // *Proceedings of the 5th ACM International Conference on Web Search and Data Mining*. — N.Y., 2012. — P. 673–682.

Novokmet F. From Soviets to Oligarchs: Inequality and Property in Russia, 1905–2016 [Electronic resource] : NBER Working Paper Series, Working Paper No. 23712, August 2017 / Filip Novokmet, Thomas Piketty, Gabriel Zucman. — 79 p. — Access mode : <http://www.nber.org/papers/w23712>.

Piketti T. *Capitalism in the Twenty-First Century* / Tomas Piketti. — Cambridge : The Belknap Press of Harvard University Press, 2014. — 685 p.

Savage M. A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment / Mike Savage, Fiona Devine, Niall Cunningham, Mark Taylor, Yaojun Li, Johs. Hjellbrekke, Brigitte Le Roux, Sam Friedman and Andrew Miles // *Sociology*. — 2013. — Vol. 47, No. 2. — P. 219–250.

Therborn G. *The Killing Fields of Inequality* // Goran Therborn. — Cambridge : Polity Press, 2013. — 212 p.

Walby S. *Globalization and Inequalities. Complexity and Contested Modernities* / Silvia Walby. — Los Angeles : SAGE, 2009. — 508 p.

Wilkinson R. *The Spirit Level. Why Greater Equality Makes Society Stronger* / Richard Wilkinson, Kate Pickett. — N.Y. : Bloomsbury Press, 2010. — 374 p.